

Sebastian Bernat*

M. Strzyż (red.), Perspektywy rozwoju regionu w świetle badań krajobrazowych
Problemy Ekologii Krajobrazu PAEK,
2004, Kielce, s. 297 - 303
ISBN 83-919881-8-X

Harmonia w krajobrazie Przedgórza Hłzeckiego (okolice Orońska)

*„Przyroda jest piękna kiedy ona sama zdobi świat.
Ingerencja człowieka stanowi nieodłączne intermezzo.
Mimo wszystko widok jest imponujący.”
W. Sedlak*

Harmonia w krajobrazie

Współczesne przemiany gospodarcze w Polsce przyzwyczyły nas do nieładu w krajobrazie. Niemniej jednak wciąż poszukujemy porządku, harmonii. Ku temu zmierzają również nowe projekty architektoniczne, których zadaniem jest przyczynianie się do rozwoju regionu. Czy jednak zwiększą one harmonię, czy nie stworzą dysharmonii w krajobrazie?

Harmonia może być pojmowana jako czysto estetyczny aspekt krajobrazu jako naturalnej scenarii bądź szerzej jako dopasowanie wzajemne środowiska przyrodniczego i sposobu jego wykorzystania lub zagospodarowania przez człowieka. Wojciechowski (1986) określa harmonię krajobrazu jako sposób współwystępowania określonych elementów krajobrazu, który jest przez obserwatora uznany za najbardziej właściwy, pasujący do akceptowanych wzorców i ideałów, korzystnie oddziałujący na całokształt oglądanej scenarii. Na harmonię krajobrazu, stanowiącą atrybut krajobrazu, składa się harmonia treści, harmonia form i proporcji, harmonia barw i faktury. Harmonia krajobrazu jest istotnym elementem oceny estetycznej krajobrazu.

Mówimy o krajobrazie kulturowym harmonijnym, jeśli sposób jego użytkowania jest dostosowany do charakteru środowiska przyrodniczego i geograficznego oraz zgodny z prawami nimi rządzącymi (Bogdanowski, 2000). Harmonijne jest w krajobrazie to, co uświęcone jest długą tradycją współwystępowania (Wojciechowski, 1986). W celu

---

* Zakład Ochrony Środowiska INoZ UMCS, seber@biotop.umcs.lublin.pl

rozstrzygnięcia harmonijności krajobrazu konieczne jest zatem sięgnięcie do źródeł i odtworzenie przemian krajobrazu.

Podstawą niniejszego studium są wnioski z obserwacji terenowej oraz przeglądu literatury, map historycznych i niepublikowanych materiałów archiwalnych z badań archeologicznych i historycznych.

Teren badań

Orońsko jest małą miejscowością położoną w odległości około 15 km w kierunku SW od Radomia przy drodze międzynarodowej E-77. Znane jest wspólnie z Centrum Rzeźby Polskiej, które znalazło swoją siedzibę w obrębie dawnego zespołu dworsko-pałacowego Józefa Brandta.

Pod względem fizjograficznym teren badań położony jest w północnej strefie brzeżnej Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej na pograniczu z Wzniesieniami Południowomazowieckimi reprezentowanymi przez Równinę Radomską (Kondracki, 1978). Przebieg granicy między tymi jednostkami jest kwestią sporną. Według Gilewskiej (1972) wyznacza ją strefa łagodnych wzniesień, biegnących od Iłży w kierunku NW po Wierzbicę i Orońsko. Predysponowane są one, występującym płytko pod powierzchnią, górnourajskim podłożem skalnym (odporne na wietrzenie wapień i margle z krzemieniami czekoladowymi), przykrytym w znacznej części gliną zwałową i piaskami wodnolodowcowymi. Gilewska (1972) określa tę strefę jako Próg Górnojurajski. Stanowi on brzeżną, północną część Wyżyny Iłżeckiej (Przedgórze Iłżeckie). Równinę Radomską reprezentuje natomiast na badanym terenie fragment Wysoczyzny Wolanowa, gdzie mimo wzrastającego w kierunku N zasypiania czwartorzędowego grzędy płytko leżącego podłoża kredowego (piaskowce, wapień) są odpowiedzialne za pewne cechy falistości współczesnej rzeźby (Różycki, 1972).

Przemiany krajobrazu

Stopień przekształceń krajobrazu w obrębie terenu badań nie jest współcześnie na pierwszy rzut oka zbyt intensywny. Nie występują tu bowiem kontrastujące z otoczeniem sztuczne formy typu wyniosłych hałd i rozległych wyrobisk. Łagodna rzeźba ze sporadycznie pojawiającymi się piaskowniami (często zarośniętymi) sprawia wrażenie prawie naturalnej. Jednak wgląd w przeszłość poprzez analizę materiałów archiwalnych oraz profili geologicznych pozwala stwierdzić, że rzeźba omawianego regionu ma charakter znacznie przekształconej.

Najstarsze przeobrażenia krajobrazu dokonały się tu już w paleolicie. Związane były z eksploatacją krzemieni czekoladowych. Kopalnia, funkcjonująca od schyłkowego paleolitu po neolit, znajdowała się w zachodniej części Orońska. Osiągała ona szerokość do 250 m, zaś długość do około 3 km. W jej obrębie odkryto kilka lejów górniczych o głębokości dochodzącej do 3,2 m, które drażyły wyłącznie gliny deluwialne i zwałowe. Poszczególne szyby, wypełnione współcześnie warstwami osypisk i utworów zmywowych z warpi przyszybowych, zanikały po kilkunastu latach od zakończenia eksploatacji wskutek naturalnych procesów, bez udziału człowieka (Krakowski, 1939-48).

We wschodniej części omawianego obszaru na wyniosłej wydmie „Orońsko” (Łysa Góra, Szwedzka Góra, Okopy Szwedzkie, Piachy) znajdowała się pracownia obróbki krzemienia czekoladowego. Tutaj też odkryto ślady cmentarzyska i czasowego osadnictwa funkcjonującego od schyłkowego paleolitu po okres wpływów rzymskich. W związku z tym obiekt ten stanowi jedno z cenniejszych wydmowych stanowisk archeologicznych (Wawrzyniecki, 1908; Krakowski, 1939-48; Schild, 1971). Pobyt człowieka na wydmie przyczynił się już w prahistorii do jej znacznego przekształcenia. Odbywało się ono wówczas głównie za pośrednictwem procesów eolicznych uruchomionych w związku z działalnością antropogeniczną (Barcicki, Jaśkowski, 1992). W holoceniście cyklu wydymotwórczym (3 fazy przypadające na subboreal i początek subatlantyku) odpowiedzialnym za przemodelowanie wydmy i jej nieznaczne nadbudowanie był człowiek. W okresie starożytnym po wschodniej stronie wydmy stwierdzono występowanie dużej ilości żelaznego żużla, co może świadczyć o rozwiniętym tu hutnictwie żelaza i jego miejscowej obróbce (Cieślak-Kopyt i in., 1994). W czasie działań wojennych w XVIII w. znajdowały się tu okopy strzeleckie. Stąd funkcjonowała przez długi czas nazwa wydmy – „Szwedzka Góra” lub „Okopy Szwedzkie”. W XIX w. rozpoczęła się tutaj intensywna eksploatacja piasku eolicznego oraz głębiej leżącego piasku i żwiru rzeczno-ekologicznego, służących do regulacji rzeki Oronki. Systematycznie niszczone wydmy przez bezpośrednią ingerencję człowieka, wspomaganą zapewne lokalnym przewiewaniem piasku stanowiła jednak do lat 60-tych XX w. wyróżniające się w okolicy wzniesienie. Stąd nazywana była także „Łysą Górą” (Palacz 1997). W czasie poszukiwań archeologicznych w 1904 roku Wawrzyniecki (1908) opisywał piękną, wyniosłą wydmy wśród rozległych torfowisk i lasów. Okoliczny krajobraz mógł zatem być krajobrazem harmonijnym. W latach międzywojennych wyznaczono tu plac pod grzebrowisko padłych zwierząt i kopalnię ziemi dla potrzeb szarwarkowych (Palacz 1997). Kontynuacją tych działań był założony w okresie powojennym mogiłek oraz powiększona systematycznie piaskownia. Współcześnie wydmy „Orońsko” jest niemal całkowicie zniszczona wskutek długotrwałej antropopresji, zwłaszcza prowadzonej do niedawna eksploatacji piasku. Jest ona znacznie zredukowaną pojedynczą wydmy paraboliczną o wysokości około 6 m w części czołowej.

Oddziaływanie człowieka na krajobraz omawianego obszaru nie ograniczyło się tylko do powyżej wymienionych obszarów. Wskazują na to bowiem m.in. nazwy miejscowe poszczególnych części miejscowości. Już sama nazwa Orońsko (dawniej Orańsko, Oranisko, Orońsk), pochodząca od staropolskiego wyrazu orane, oznaczającego miejsce zaorane, nadające się do orania, świadczy o znaczącej roli działalności rolniczej w przekształcaniu wapiennego spłaszczonego garbu górnourajskiego (Kopertowska, 1994). W okresie nowożytnym natomiast obok działalności rolniczej również działalność górnicza – eksploatacja wapieni górnourajskich dla produkcji wapna odpowiedzialna była za przeobrażenia omawianego wzniesienia zwanego wówczas „Górą Wapienną”. W XIX w. produkcja wapna z miejscowych surowców w piecach wapiennych była charakterystyczna także dla wschodniego obrzeża wsi. Stąd funkcjonuje tutaj do dzisiaj nazwa osady – Piece.

Oprócz antropogenicznych przekształceń krajobrazu wzniesień terenowych (Łysa Góra, Góra Wapienna) znaczące przeobrażenia dokonały się także w dolinie rzeki

Oronki. Związane one były z ingerencją człowieka w stosunki wodne poprzez działalność hydrotechniczną (melioracyjną), prowadzoną na szerszą skalę od XIX w. Potrzebę podjęcia tych działań uzasadniał fakt, że rzeka tworzyła wówczas „rozlewiska i trudne do przebycia błota, zarośnięte olchą” (Palacz 1997). Sytuację taką mogła powodować wzmoczona denudacja przyległych stoków (wprowadzenie upraw roślin okopowych, przejście na ciągły system upraw) oraz obecność młyna wodnego na Oronce, odpowiedzialnego za lokalne spiętrzenie wody. Założone w drugiej połowie XIX w. na powierzchni 73,5 ha podmokłych łąk, dzikich stawów, bagien i rozlewisk nowoczesne, hodowlane stawy rybne oraz regulacja Oronki wprowadziły nowy element antropogenicznego krajobrazu omawianego obszaru. Dodatkowo w 1904 roku zmeliorowano 80 ha gruntów ornyczych, zaś w latach 60-tych powiększono stawy rybne do powierzchni 131 ha. Powstały liczne formy liniowe: groble, wały, kanały i rowy melioracyjne, znacznie przekształcające dolinę Oronki.

Równoległe z działalnością hydrotechniczną w XIX w. prowadzono również szereg prac architektoniczno-hydrotechnicznych, związanych z tworzeniem od 1834 roku przez F.K. Christianiego zespołem dworskim Orońska. W obrębie terasy erozyjnej, obniżającej się nieznacznie w kierunku dna doliny Oronki założono park dworski o pow. 12,5 ha. Zbudowano tutaj system fos i wałów ziemnych, które spełniając rolę ogrodzenia jednocześnie meliorowały teren. Istniejące już wówczas stawy „Kaskada” oraz „Rolina” zostały włączone w kompozycję ogrodu i w związku z tym poddano je znacznej przebudowie - wydłużono i poszerzono je oraz połączono kanałem z Oronką. Dodatkowo wytyczono sieć dróg i alejek oraz uporządkowano zieleń w celu poprowadzenia dalekich osi widokowych. W efekcie dokonanych prac, harmonijnie przeobrażających rzeźbę, stworzony został obiekt dobrze wkomponowany w otaczający krajobraz.

W tym samym czasie prowadzono także prace związane z budową traktu krakowskiego, który w 1834 roku przez Radom dotarł do Orońska. Kolejne przeobrażenia krajobrazu omawianego regionu były już niewielkie w porównaniu z wcześniej wykonanymi. Budowa kortów tenisowych w obrębie parku oraz modernizacja traktu krakowskiego to ważniejsze inwestycje zrealizowane w latach międzywojennych. Dopełniła je po 1945 roku m.in. przebudowa terenu pod Państwowe Gospodarstwo Rybne, a następnie pod Centrum Rzeźby Polskiej (salon ekspozycyjny rzeźby otwartej przestrzeni). Powiększono powierzchnie zrównane, które obok elementów liniowych stanowią współcześnie dominujący, choć słabo wyróżniający się w tutejszym krajobrazie, element antropogenicznej rzeźby. Zarastające współcześnie, ograniczone groblami, stawy, rowy melioracyjne oraz idealnie wkomponowany w krajobraz park dworski (Centrum Rzeźby Polskiej) maskują efekty dokonanych niegdyś przekształceń krajobrazu. Wydają się tworzyć jakby spójną całość, uzupełniających się nawzajem zarówno sztucznych, jak i naturalnych elementów krajobrazu. Jedynie rozległe wyrobiska (często wykorzystywane jako „dzikie” wysypiska odpadów), występujące na peryferiach omawianego obszaru są przykładem dysharmonii w tutejszym krajobrazie.

W ostatnich latach powstał projekt budowania na obrzeżach założenia pałacowo-parkowego w Orońsku ekostruktury „absorber”, czyli struktury architektonicznej powstałej po transformacji klasycznych tężni solankowych, stanowiącej uniwersalne rozwiązanie problemów środowiskowych i społecznych (Damiński, Dymitryszyn, 2000).

Ma ona tu za zadanie pełnić kilka funkcji, m.in.: funkcje ochronne (izolacja wsi i założenia pałacowo-parkowego Centrum Rzeźby Polskiej od mającej przebiegać tędy autostrady – obecnie trasa E7 – od nadmiernego hałasu i skażeń wizualnych), funkcje gospodarcze (doprowadzenie do rozwoju wsi poprzez wprowadzenie programu usługowego w obiektach kubaturowych tężni), funkcje estetyczne (uniknięcie intensyfikacji zabudowy, „absorbowanie” obiektów kubaturowych – pawilonów o lekkiej konstrukcji).

Wydaje się, że istnieje szereg udanych realizacji łączących w jednym krajobrazie elementy przyrodnicze oraz tradycyjne i nowoczesne elementy kulturowe, które mogą być uznawane za harmonijne. Miejmy nadzieję, że ekostruktura „absorber” będzie taką realizacją i przyczyni się do rozwoju i promocji regionu.

Wspomnieć należy, że w niedalekiej odległości istnieje Cementownia „Wierzbica”. Jest to obszar o znacznych rozmiarach antropogenicznych przeobrażeń rzeźby (Berna, 2002). Formy rzeźby stworzone przez człowieka w ostatnich 50 latach w wyniku działalności Cementowni „Wierzbica”, zwłaszcza eksploatacji wapieni i margli, kontrastują tu z rolniczo użytkowanym krajobrazem. W czasach prahistorycznych istniała tu jedna z największych w Europie Środkowej kopalnia krzemienia czekoladowego. W związku z upływem czasu i wzrostem antropopresji prahistoryczne wyrobiska i hałdy nie zachowały się współczesnej rzeźbie omawianego obszaru. Przekształcenia krajobrazu w omawianym regionie dokonywały się zatem głównie za przyczyną górniczej działalności człowieka. W sąsiedztwie Cementowni „Wierzbica” harmonia w krajobrazie została naruszona, zaś w okolicach Orońska utrzymana. Czy nie warto jej wyeksponować? Nade wszystko nie należy zapominać o niej. To będzie rzeczywisty czynnik rozwoju regionu.

Wnioski

Przemiany krajobrazu okolic Orońska nastąpiły przede wszystkim w drodze działań funkcjonalnych i estetycznych, zmierzających bądź do planowego wykorzystania terenu, bądź do nadania krajobrazowi dodatkowych walorów. Długotrwałe przenikanie się na tym obszarze działalności górniczej i estetycznej stwarza „tradycję miejsca”. Konieczna jest znajomość tradycji miejsca by każde działanie mogło postępować w nawiązaniu do niej i było możliwie optymalną kontynuacją. W celu oceny harmonijności krajobrazu konieczne jest zatem sięgnięcie do źródeł i odtworzenie przemian krajobrazu. Warto wyeksponować tradycję miejsca i harmonijność krajobrazu kulturowego, gdyż to może być rzeczywisty czynnik rozwoju regionu.

Harmonijne współistnienie w omawianym regionie elementów naturalnych i antropogenicznych, przyrodniczych, historycznych i kulturowych stwarza możliwości wykorzystania go w edukacji ekologicznej. Temu celowi ma służyć zaprojektowana na terenie Centrum Rzeźby Polskiej interdyscyplinarna ścieżka dydaktyczna. Koniecznym wydaje się również poprowadzenie ścieżki dydaktycznej prezentującej harmonijny i dysharmonijny krajobraz kulturowy będący efektem długotrwałej antropopresji w okolicach Orońska. Obecność w bliskim sąsiedztwie przemawiających dowodów wpływu długotrwałej antropopresji na krajobraz stwarza możliwość porównania efektów różnego rodzaju oddziaływań człowieka, przez co pozwoli wzbudzić głębszą refleksję.

Harmony in a landscape Iłżeckie Foothills (Orońsko area)

Summary

Problem of harmony in a landscape is presented on example of Orońsko Area, which is located in north part of Iłżeckie Foothills near Radom and international road E-77. Human activity in this region (mining, farming, melioration, settlement, communication etc) has long history and have been given variety of forms, all of them leading to set up specific harmony. Nowadays Center of Polish Sculpture is located here, which contains open-air museum and creative centre for artists. There is a plan to build here architectural structure “absorber” (complex classical salt-graduation tower) which is universal solution of environmental and social problems. To evaluate harmony of landscape as a result of this investment restoration of landscape changes were proposed. It is worth to emphasize tradition of place and harmony of cultural landscape, because it might be real factor of development of the region.

Literatura

- Barcicki M., Jaśkowski B., 1992 – Budowa i wiek wydmy w Orońsku. [w:] Kieleckie Studia Geograficzne, 5. WSP Kielce. S.13-39.
- Bernat S., 2002 – Antropogeniczne przemiany rzeźby okolic Wierzbicy. [w:] Przegląd Geograficzny T.74, z.1-2. S.69-91.
- Bogdanowski J., 2000 – Czytanie krajobrazu. W: Krajobrazy dziedzictwa narodowego 1/2000. OZK Warszawa. s.7-18.
- Cieślak-Kopyt M., Micke J., Skubicka E., Twardowski W., 1994 – Radomskie - alfabet wykopalisk. Przewodnik archeologiczny. Radom.
- Damięcki J., Dymitryszyn I., 2000 – Ekostruktura „absorber” – możliwości zastosowania. [w:] Wolski P. (red.), III Forum Architektury Krajobrazu. Materiały konferencyjne. Warszawa. s. 264-271.
- Gilewska S., 1972 – Wyżyny Śląsko-Małopolskie. W: Geomorfologia Polski, T.1. PWN Warszawa. s.301-306.
- Kondracki J., 1978 – Geografia fizyczna Polski. PWN Warszawa.
- Kopertowska D., 1994 – Nazwy miejscowe województwa radomskiego. Kielce.
- Krukowski S., 1939-48 – Paleolit. W: Kostrowicki K.S., Jakimowicz R.: Prahistoria ziem polskich. Warszawa-Kraków. s.89-107.

- Palacz T., 1997 – Orońsko - miejsce i ludzie. Centrum Rzeźby Polskiej Orońsko.
- Różycki S.Z., 1972 – Nizina Mazowiecka. [w:] Geomorfologia Polski, T.2. PWN Warszawa. s.271 - 317.
- Schild R., 1971 – Lokalizacja prahistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na NE obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich. [w:] Folia Quaternaria, 39.
- Wawrzyniecki M., 1908 – Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim dokonane w lipcu, sierpniu i wrześniu 1904 roku przez M. Wawrzynieckiego i S. Jastrzębskiego. [w:] Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, 10. Kraków.
- Wojciechowski K.H., 1986 – Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu, UMCS, Lublin.